

המונחים (صفة או نسبت). על-כן צעד קל היה להקיש מן התנוין שלפני משפט זיקה על התנוין שלפני תואר ולכתוב שניהם באותה הצורה⁶⁰. אין מן הנמנע שסייעה לכך העובדה כי בארמית-בבלית נהגו לחבר לעתים לא-רחוקות שם-עצם עם בינוני המשמש כתואר על-ידי המלית "ד", בין שהשם מיודע בין שאינו מיודע, כגון: עלמא דאתי, אינש דמהימן⁶¹.

אשר לתופעה היסודית, שמירת התנוין לפני ביטויים אטריבוטיביים, הרי ייתכן כאמור כי שרשה בדיבור עממי של תקופה קדומה; אבל אם אנו מוצאים אותה אן עוד בחיבורים מתקופות מאוחרות, וודאי אין לראות כאן עובדה של דיבור חי אלא כתיב מסורתי שהתנחל בספרות ערבית-יהודית עממית⁶².

(60) אבל קשה להניח שהרגישו אן לפני תואר כנוחית למלת החיבור אן.

(61) M. Schlesinger, *Satzlehre d. aram. Sprache d. bab. Talmuds*, Leipzig, 'ר 1928, S. 86-87.

(62) מ. כהן, כנ"ל, ע' 350, מספר שיהודי אלג'יר משתמשים לפעמים במלה שיש עם תנוין לפני משפט-זיקה, אבל רק בכתב ובגוון ספרותי (seulement par écrit, et avec une allure lit-(téraire).

מדור נומיסמאטי

מטבעה של בר-כוכבא?

מאת ד"ר ב. קירשנר

לפני שנים מספר ראיתי במנזר Dormitio St. Mariae (מנזר האבות הבנדיקטינים בהר-ציון, כלומר הגבעה הדרומית-המערבית של העיר העתיקה של ירושלים, ליד רובע נבי-דאוד) אוסף של כמה חפצים עתיקים עשויים ברז, שאותם קנה בשנת 1910 בקירוב המנהל של בית-לנכות המנזר, האב מאוריטיוס גיזלר, מידי ערבי הכפר ביתר (לפי רשימותיו). אף-על-פי שהנזירים הצביעו על אוצר העתיקות הזה בספרם ליובל המנזר (1) וניסו לעורר התעניינות בדבר גם בחוגינו, לא שם איש לבו אליהם, ואפילו לא דאג לחפצים האלה, שנשארו חבויים ומסותרים בפינה נידחת במנזר. לאחר שעלה בידי לעניין בדבר את הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, קנתה את העדות היקרה הזאת על עברנו, והפקידה את החפצים לפי שעה בידי בית-הלנכות הלאומי בצלאל בירושלים². בתערוכות העתיקות, שאותן ערכה החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בשני כינוסיה האחרונים,

(1) J. Schroeder, *Mariae Heimgang*, 1935, S. 57 'ר

(2) הנני מקדיש את הרשימות האלה לשני בעלי היובל שלהם הוקדשו החוברת הזאת וקודמתה, למר י. בן-צבי, שעשה, יחד עם ד"ר ב. מייזלר, את הצעדים הראשונים לגאולת החפצים האלה, ולפרופ' ל. א. מאיר, שהתעניין מן הרגע הראשון בחקירותי באופן ממשי. זכותו הגדולה של ד"ר ג. פוקס מירושלים היא הראויה לתודה לאומית, שעורר את פרשת עתיקות היהודים שבמנזר זה בכללה. ד"ר פוקס פעל גם בסידורם ובעיבודם הראשון של החפצים.

ולאחר-מכן גם בבית-הנכות בצלאף בירושלים, הוצג לראווה חלק ניכר של החפצים האלה, שעוררו עניין רב בקרב קהל המבקרים. המציאות מביתר יש לחלקן לארבע קבוצות: כלי-זיון וחלקיהם; כלי-עבודה חקלאית וכלי-חציבה; חלקי תכשיטים; כלים לעיבוד מתכת (כלי-צורף); פטישים, סדנים, צבתות, מפסלות. רבים מהחפצים החלידו, ואחדים מהם דבקים זה בזה וברגבי עפר.

כשהסתכלתי וחזרתי וחקרתי בחפצים מן הסוג האחרון (כלים לעיבוד מתכת), שעליהם בלבד אני מייחד את דברי אלה, באתי לידי הדעה שהם היו שייכים למטבעה (3) (בית-מלאכה לטביעת מטבעות) של בר-כוכבא. ואלה טעמי דעתי ורששיה:

I. ביתר—מקום מוצאם של החפצים ומציאתם:

כבר הזכרתי לעיל, כי אין ספק בעובדה (שנרשמה מיד אחרי קניית החפצים בידי האב גיז'ר), שהערבים הביאו אותם ישר מביתר. היום אין עוד שום חילוקי-דעות בין החוקרים שהכפר בתיר של היום, או ביתר דיוק פסגת ההר הנקראת ח'רבת אל-יהוד המתנשאת מעל לכפר מהלך של רבע שעה, מזדהית עם ביתר, מבצרו האחרון של בר-כוכבא, דבר שהיה מוטל בספק לפנים. נוסף על זיהות השמות ביתר ובתיר; על כינוי הרמה הסמוכה ח'רבת אל-יהוד, אף-על-פי שזה אולי איננו עתיק כל-כך; על מצבו הטבעי של המקום בהרי יהודה ותכונותיו ויתרונותיו האסטרטגיים; על קרבת המקום לירושלים; על שרידי הביצור הנמצאים במקום; על היעדר מציאות מתקופת שלאחר הרומאית; על המטבעות מימי בר-כוכבא שנמצאו לרוב דווקא במקום הזה—הושלם ושוכלל מעגל ההוכחות לזיהויה של בתיר של עכשיו עם ביתר העתיקה בפרט במחקרי החוקרים קארול⁴, אלט⁵ (שטראתמן⁶) ושוולטן⁷). אלט גילה את שרידי התיק או הפרקום (circumvallatio) והדייק הנגדי (contravallatio) של הרומאים.

לעומת זה אין ערך לידיעות שכנגד בספרות העתיקה, ולסתירות שביניהן לבין המקורות התלמודיים, ובכתבי אבי-הכנסיה אבסביוס⁸. מן החפצים שנמצאו בח'רבת אל-יהוד והנוכחים לעיל, אפשר ליחס לרומאים

(3) אין להשתמש במונח בית-ייציקה למטבעות בהוראת mint, la Monnaie (als Werkstaette), הואיל ומטבעות רובן ככולן נטבעו ולא נוצקו. רק בזמן הקדום יצקו (ולא טבעו) הרומאים את המטבעות הגדולות והעבות.

(4) W. D. Carol, AASOR V (1925), pp. 77 foll. ר'

(5) A. Alt, PJB XXIII (1927), S. 11 ff. ר'

(6) H. Strathmann, PJB XXIII (1927), S. 92 ff. ר'

(7) A. Schulten, ZDPV LVI (1933), S. 180 ff. ר'

(8) כידוע חיפשו מקודם את ביתר בגליל, ליד צור, בשפלה. צפונית מירושלים, צפונית-מזרחית מחברון; ר' הורוביץ, ארץ-ישראל, וינה, 1923, בערך ביתר; מחקרים שונים מאת פרופ' ש. קליין (Enc. Jud. IV, S. 444); 'ס' הישוב א', א' (תרצ"ט), ע' 18—21; חורב ג' (תרצ"ז), חוב' ה—ו' ע' 47. — יש לציין עוד, כי בשנת 1906 העלו פלאחים, להגל עבודות בקרקע ח'רבת אל-יהוד, מספר חפצי צור, אבן, ברונזה, ברזל וכלי-חרס למן תקופת הברזל הקדומה עד התקופה הרומאית, וגם מטבעות כסף וברונזה, ביחוד מימי המרד הראשון והשני. המציאות האלה מתוארות ברבעון PEF QS 1907, ובמאמרו הג'ל של קארול, ע' 89. pp. 296 foll.

רק את כלי-הזין וחלקיהם, שבהם נלחמו הרומאים ברחובות העיר. אך הטכניקה הפרובינציאלית של מרבית החפצים האלה מעידה על עשייתם בארץ-ישראל בשעת החירום. אבל כלי-העבודה החקלאית (שבהם אולי השתמשו היהודים במצבם הנואש גם לשם התקפה והתגוננות, דבר שכדוגמתו אנו יודעים גם במרידות אחרות של אומות איכרים), והכלים המעניינים אותנו כאן במיוחד, כלי עיבוד-מ'ת-כת, יכולים להיות שייכים כנראה אך ורק למחנה היהודים; שכן הרומאים לא עסקו בחקלאות במקום ובסביבותיו, וכמובן לא היה להם למעצמה הצבאית האדירה ביותר בזמן ההוא שום צורך לזיין את חייליה בכלים חקלאיים. מלבד זה ברור הדבר שלא טבעו את מטבעותיהם במבצרו של ברכוכבא.

II. תיאור החפצים הנדונים:

המדובר הוא בחפצים האלה:

- (1) 5 פטישים (קורנסים) קטנים ללא קת, שארכם מ-11 עד 14 ס"מ (9).
- (2) 4 צבתות, וביניהן 3 צבתות שטוחות — לזמן 34 ועד 44 ס"מ, וצבת חדה אחת — 27 ס"מ. שתיים מן הצבתות השטוחות דבוקות זו בזו ובעפר.
- (3) 2 גושי ברזל (מוצק), שלפני צורתם אין להטיף ספק בכך כי הם סדנים קטנים בדמות פירמידות קטומות; האחד גבהו 9.5 ס"מ ומשקלו 1,325 גר'; השני גבהו 7 ס"מ ומשקלו 1,470 גר'. בסיסי הסדנים לזמן 4 ועד 6.5 ס"מ. מבסיסו הקטן של הסדן השני בולט עוקץ שנעשה כדי להשקיע את הסדן בבול עץ כנהוג בסדנים. אורך העוקץ 6.5 ס"מ. באחד מבסיסיהם של כל אחד משני הסדנים נמצא שיקוע קטן עגול וקטרי השיקועים הם 23 ו-15 מ"מ, כקטרן של מטבעות מסויימות, גם של ברכוכבא.
- (4) 13 מפסלות קטנות בדמות יתדות שארכן לזמן 7 ועד 17 ס"מ, ובחלקן מצויים עקצים, כנראה כדי לקבוע אותן בקתות (ניצבים).
- (5) 3 ריקועי מתכת קטנים ועגולים, שקטרם 25 ס"מ ועביים 2 מ"מ.
- (6) עוד חלקים אחדים, וייתכן שהם שייכים למאזנים (ר' להלן, ע' 159 ולוח ח', ציורים 1-2).

III. כלי-מטבעה?

כלים כאלה, ובממדים הקטנים האלה, ידועים לנו מימי הקדם הקלאסיים ככלי-זורפים בזהב ובכסף או חרשי ברונזה, כלומר אומנים לתכשיטים וכלי-מותרות שעידבו אותם ברובם במיזב, לפי הרבה עדויות בתיאורים עתיקים⁽¹⁰⁾. מכיון שנמצאו הכלים האלה במשותף עם כלי-זין וחלקיהם, יש להניח שהם שייכים לאותה התקופה, ימי מרד ברכוכבא.

אך בתחום המפקדה העליונה של ברכוכבא לא היה כמובן צורך ומקום לתעשיית תכשיטים. לשם מה איפוא שימשו החפצים האלה?

(9) כל המידות האלה אינן מדויקות עד כדי מליטרים.

(10) H. Bluemner, *Technologie* IV, 1887, S. 320, Fig. 49; B. Bucher, ר' (10) *Geschichte der technischen Kuenste*, 1886, Bd. II, Kap. IX; Bd. III, Kap. X, XI; Daremberg et Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Figs. 661; 948; Th. Schreiber, *Atlas of Classical Antiquities*, 1895, Pl. LXIX (על הניבליוגרפיה הנרחבת לחקל מן הקורא בחקירות נוספות בדבר טביעת המטבעות בימי קדם.)

אין דבר קרוב יותר מלחשוב שפנינו איאלו שרידים ממטבעות של בר-כוכבא. היא לא יכלה להימצא במקום אחר מאשר במקום מטהו של שמעון, ויש להניח אפילו כי היא שייכת למקום ההוא בהכרח. שם נקבעו טביעות המטבעות, כמוהן, מראיהן ופרטי עיבודן (הכתובת, הציור), ושם רוכזו הפיקוח על כל אלה וביחוד בימי המלחמה האחרונים כשהתרכזו הקרבות סביב ביתר. גם בין הרומאים, על-כף-פנים בימי הקיסרים, יצאה יחד עם המחנה אף המטבעה הקשורה ב־*imperium* בשעה שהמטבעות הקבועות המשיכו את עבודתן בבית. היקף טביעות בר-כוכבא היה רב מאוד, כפי שיש לראות משפע מטבעות הברונזה והכסף ששרדו אלינו, בצורות מצורות שונות, ושל המטבעות הרומאיות שעל גבן טבע שמעון מחדש^{10a}.

IV. מלאכת הטביעה אצל הקדמונים:

האם תואמות המציאות הנדונות את ידיעותינו על טביעת המטבעות בימי קדם בכלל? זהו עיקר החקירה. ממשיות (ריאליה) של טכניקת הטביעה אצל היהודים לא נשתמרו עד-כה. מה שיש ללמוד על-כך מעצם המטבעות היהודיות ומן הספרות העברית, וכן על טכניקת טביעת המטבעות של הקדמונים, כבר תיאר מ. נרקיס¹¹. על דרכי טביעת מטבעות בין היוונים ידיעותינו כאין וכאפס, חוץ ממה שאפשר ללמוד מתוך עצם המטבעות היווניות. אך מימי הרומאים, בתקופה שבתחילתה של ספה"ג, תקופה הנוגעת גם לטכניקת הטביעה של בר-כוכבא, יודעים אנו קודם כל את התיאורים והרמזים הבאים בדבר טביעה וכלי-מטבעה; ויש להתעכב קצת על המקורות האלה:

1) הדינר של קאריזיוס. מטבע כסף של הממונה על המטבעות *Titus Carisius* משנת 45 לפני ספה"ג¹². הציור שבפני המטבע (ורס), דיוקנה של האלה *Juno Moneta*, מסמן ברורות את יחס המטבע אל טביעת מטבעות. גב-המטבע (ריוורס) מראה סדן של ארבע דפנות, הניצב על רגליים, ונשענים עליו צבת אחת וקורנס כפול-פנים. הצבת והקורנס ארכם שווה, ומעל הסדן מתואר חפץ כדורי למחצה, כמעט הרוטי, שאולי אינו אלא הרושמה העליונה.

2) מטבע מ־*Paestum*, מושבה יוונית בדרום איטליה, משנת 89 לפני ספה"ג,

^{10a} (כמוהן אם טבע בר-כוכבא - בדרך-כלל - טביעות משנה על גבי מטבעות רומאיות. ו. וירגין מסופק מאוד בכך; ר' מחקרו החדש על מטבעות היהודים, העומד להתפרסם בקרוב, שאליו מרמז ש. ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ע' רט"ו (הערה 69 בסוף).

11) ר' מ. נרקיס, מטבעות ארץ-ישראל א', ירושלים, 1936, ע' 41. - אנו מוצאים עוד רמז על דרך הטביעה בגט' כ', ע"א וע"ב בפלוגתה שבין רבינא ובין ר' אשי בעניין שהוא כשהוא לעצמו אינו שייך לטכניקת הטביעה (טיבו הגראפי של הגט). נקודת מוצא השקלה והטרייה היא הרושמה (באנגלית *die*), החקוקה בשיקוע, דהיינו בצורה ניגטיבית, ונתקעה במכת קורנס לתוך האסימון (מהמילה היוונית *ἀσπίμων* או *ἀσπίμος* = ללא טבע, כלומר חררת המחכת שטרם נטבעה), המיועד לטביעת המטבע. הפלוגתה היא כיצד לתאר את התהוות המטבע המתקבלת בולטת וקמורה (הפרטים אינם מעניינים כאן).

12) ר' ציורי הדינר בספריהם של *Daremberg et Saglio, Diction. III 2, p. 1963* (s. v. *Moneta*); Ernest Babelon, *Traité de monnaies grecques et romaines I* (1901), p. 901, Fig 19; *BMC, Rom. Rep. I, Nos. 4056-9, pp. 527/8; Pl. LII, 1; 2*; G. F. Hill, *Ancient Methods of Coinage, Numism. Chron.* 1922, pp. 26 foll; Schroetter, *Woerterbuch der Muenzkunde, Taf. V, Fig. 78*

מתארת את הפרק האחרון של טביעת המטבעות: שני פועלי-מטבעה ניצבים מימין סדן ומשמאלו; השמאלי מקיש בקורנס, שהוא מניף אותו בשתי ידיו, על אסימון המונח על הסדן, בטבעו כנראה את הרושמה באסימון, והפועל שמימין מכוון את תנועות רעהו (13).

(3) במערכת דינרים רומאיים, שנטבעו בידי הממונה על המטבעות *Lucius Scribonius Libo* בין השנים 70 ו-50 לפני ספה"ג, נראה בפני המטבע (ורס) מעיין מוקף זר אבנים שאילו נשענים קורנס, סדן או צבתות לשם קישוט מסגרת המעיין (14). (4) שנוי במחלוקת במידה מסוימת היה פירושו של ציור-קירות אחד בבית הוויטיים בפומפיי, אם הוא מתייחס לתיאור מטבעה אם לא. אמנם, אין להכיר בציור זה מטבעות מוכנות או רושמות. אבל הציורים מראים לנו אַמורים קטנים (אלי-האהבה) — כאן מעין בני אלי-בית — העובדים בסדנים ועירים שצורתם וגדלם כצורתם וגדלם של הפצינו, ופטישים וצבתות בידיהם. כמו במטבע הנ"ל מִפְסוּטוֹם. כן גם כאן עובדים במעמד אחד שני אמורים גם יחד: האמור השמאלי מחזיק את ריקוע המתכת על הסדן בצבת ארוכה, והימני עומד להקיש עליו בקורנס בשתי ידיו; אמור שלישי יושב ליד סדן ועובד בקורנס קטן. גם אם ציור זה אינו מתאר אלא בית-מלאכה של צורף זהב וכסף בכלל, הרי חשובים בעינינו הכלים: הסדן, הקורנס והצבת, כיוון שאותם הכלים ידועים לנו מתוך התעודות המתארות מטבעות, שנשתמרו במטבעות הרומאיות הנ"ל (15).

(5) בהרבה מטבעות אחרות מתקופת הקיסרים הרומאיים, ובפרט מזמנו של אוגוסטוס קיסר, טבוע סדן כסמל הממונה על המטבעה (16).

(6) בְּטֶסְרָה עשויה ברונזה (תוֹ-עֶרֶךְ מאוסף המטבעות שבוינה) (17) מתוארים שלושה אנשים עסוקים במלאכת טביעת מטבעות ולידם סדן העומד על רגליים, קורנס, רושמה (18).

(13) ציורי המטבע מצויים בספרים הנאים: Babelon, op. cit., pp. 903-4; Daremberg, op. cit., VI, Fig. 5124; מ. גרקיט, מטבעות היהודים, ע' 45.
(14) אין לעמוד כאן על הקשר הקדום בין מעיינות ומטבעות, שהחולים זרקן (וכמובן גם הפצי ערך אחרים) לתוך המעיין כדי לשאת חן בעיני רוחות-המעיינים. — ר' ציורי הדינרים. BMC, Rom. Rep. I, p. 419, Nos. 3377 foll.; Pl. XLIII, 9-13; Hill, op. cit., p. 27.
(15) רבת היקף היא הספרות על בית הוויטיים (שנחשף בשנת 1894/5) ועל ציורי הקיר שלו (הפְּרֶסְקִי). השאלה הנ"ל המעניינת אותנו, נדונה באופן יסודי מאוד, ביחוד במחקריהם של Blanchet, Seltmann, Sogliano, Svoronos, Numism. Chronicle 1896, pp. 53 foll.; 1922, pp. 28 foll.; Revue numismatique 1896, pp. 360 sqq.; 1899, pp. XVI sqq.; Journal intern. d'archéol. numismat. 1899, pp. 225 sqq.; pp. 251 sqq.; pp. 271 sqq.; Monumenti antichi 1898, pp. 233 sqq. מעידה, מלבד הביאור הטכני, גם העובדה שה-Vettii היו משפחה סבינית ותיקה, שמחוכה יצאו כמה וכמה ממונים על מטבעות (monetales), ביחוד במאה הא' לפני ספה"ג (כגון: P. Vettius Sabinus; T. Vettius Sabinus; M. Vettius Niger) ובעל בית-הוויטיים Aulus רצה כנראה — מתוך גאוה על-כך — להאיר ולהנציח את זכר משרותיהם הנעלות של קודמיו, כי הנה בימיו ניתן לקיסר ולסנט דין-קדימה בזכות טבוע מטבעות.

(16) BMC, Rom. Rep. III, Index (s. v. anvil); Babelon, op. cit. I, p. 902.

(17) Babelon, op. cit. I, p. 905, Fig. 23.

(18) Mowat, Numismat. Zeitschrift N. F. II (1909), S. 23.

7) ברשימות אוצרות אֶתְיִים נזכרים גם כן סדן, קורנס ורושמה ככִּלְי־מטבעה (19).

V. כִּלְיִים אחרים:

שלושת הכלים הנזכרים:

הסדן — לשים עליו את הרושמה התחתונה (השֶׁכֶב) ועל גבה את האסימון; הצבת — להחזיק בה את האסימון כדי שלא יזוז מעל השכב, וכמו כן להחזיק בה את הרושמה העליונה (הֶרְכָּב):

הקורנס — להקיש בו על הרכב ועל האסימון כאחד,

הם אמנם הכלים האופייניים והנחוצים לטביעת מטבעות, אך הם פחות או יותר כִּלְי־עזר לטביעת המטבעות. הכלים העיקריים והאופייניים ביותר למלאכה זו היו רושמות הטביעה, שנעשו ברונזה מחוסמת, ברזל או פלדה, שבהן חָקַק חָקַק בצורה ניגטיבית את לשון הכתובת ואת הציור של המטבע (כאמור לעיל המדובר תמיד רק בטביעת המטבעות ולא ביציקתם).

הרושמה — חבל מאוד שעד עכשיו לא נמצאה בין המציאות מביתר אף רושמה אחת, שהיתה יכולה להיות העד הנאמן ביותר להשערתי כי לפנינו כִּלְי־מטבעה של בר־כוכבא. אך בדרך־כלל נשתמרו רושמות־טביעה עתיקות רק במספר מצומצם מאוד מימי קדם (20); וקל להבין את הסיבות: אף־על־פי שהרושמה נעשתה בדרך־כלל בברונזה מחוסמת, שנוצקה תחילה וחוסמה אחר־כך במחומם ובהרכב עם מתכת קשה (21), לא היה חומר הרושמה חזק עד־כדי לצאת בשלום ממספר גדול של תהליכי המלאכה. כשנשחקה הרושמה ובלתה, ולא היה לה עוד כל ערך שימושי, התיכו את הרושמה הפסולה. ולא־כִּלְשֶׁכן שכך היה המצב במטבעה של בר־כוכבא, בשים לב לתנאים הפרימיטיביים הרעים ששררו שם בהכרח, בזמן הקרבות ובמצור! על המספר הגדול של הרושמות, ששימשו בימי המרד הזה ופחתו מחמת השימוש היתר בהן, מעידים השינויים המרובים לאין־ספור שאנו רואים במטבעות בר־כוכבא, שהן לאמיתו של דבר בנות אותו הטיפוס עצמו (22).

(19) *Numism. Chron.* 1911, p. 351 ר'.

(20) רושמות טביעה עתיקות אחדות נמצאות בבתי־הנכות בפאריס, ליון, גרינובל, בלגרד, סופיה ועוד. במאסף A. Neuburger, *Journal intern. d'archéologie numism.* VIII (1905), Pl. II 1, Technik des Altertums, ציור בע' 45, אנו רואים רושמת ברונזה שנמצאה במצרים (תל אל־אתריב). מוצאה מן התקופה הפרסית במצרים (המאות ה' והד' לפני ספח"נ), גדלה 6 ס"מ, משקלה 164 גרם. הציור שברושמה הוא הלילית של הטטרדרכמן הָאֶתִי; דמות הרושמה פירמידית, אך בדרך־כלל הרושמות הן גליליות או חרוטיות. רושמת ברונזה מארץ־ישראל (מן התקופה הפאטמית) תיאר ל. א. מאיר ברבעון QDAP I (1932), p. 34. החלק העליון והחלק התחתון (הרכב והשכב) ארכם ביחד 117 מ"מ, קטרם 28 מ"מ. השכב הוא בעת ובעונה אחת הסדן שהחלק שבתחתיתו נעוץ בבול עץ. לעתים ואולי רק בתקופה הרומאית המאוחרת, השתמשו גם ברושמת־משנה (רושמתיים). רושמה כפולה כזאת נשתמרה ממטבעת אנטיוכית, מומנו של קונסטנטינוס קיסר, והיא נמצאת בפאריס ב-Cabinet des médailles. שתי הרושמות מחוברות בבתי־יד, הסובבים על ציר מְרַקָּק; כל הרושמה הכפולה הזאת אחוזה בזרועות צבת; ר' *Numism. Ztschr.* 1880 S. 44.

(21) ר' נרקיס, שם, ע' 44.

(22) מלבד הספרים הנוגעים בדבר שכבר נזכרו לעיל, יש עוד להזכיר: Pauly-Wissowa,

כִּלְיִם אַחֲרֵי (ר' לוח ז', ציור 3). עכשיו נטפל בשברים וכלים אחדים שלא נשתמרו ביותר, ודרך שימושם אינה ברורה, אף-על-פי שהם יכולים להתפרש ככלים וכחלקי כלים הדרושים גם במטבעה (23):

1. שלושה-עשרה חֲרָטִים (מגלפים, נקרים או מפסלות), שראשיהם מהם מחודדים, מהם רחבים ומהם שוב אין להבחין בהם. הכלים האלה שימשו כנראה כחרטי חקיקה, שבהם נחקקו ציוריה ואותיותיה של הרושמה בצורה ניגטיבית. בוודאי היו לכלים האלה קתות או ניצבים של עץ או עצם. חרטי חקיקה מודרניים אינם שונים במראיהם הרבה ממראיהם של כלים האלה. בתלמוד נקראים חרטים כאלה בשם מחטא (תלמיותא²⁴). ייתכן כי כמה מן הכלים האלה היו משופים, שאולי שימשו — בין השאר — גם לשוף בהם את המטבעות הרומאיות ולהסיר מעליהן את דיוקנו של הקיסר ואת הכתובות הלטיניות או היוונית (דינרי דהדריינא, טריינא שייפא²⁵), אף-על-פי שאני נוטה יותר לדעתו של נרקיס, שלפיה מחקו את צורתן מתוך הקשה בקורנס, כדי שלא תאבדנה ממשקלן²⁶.

2. לא מן הנמנע הוא שיש בין המציאות מביתר גם חלקי מאזניים, הנחוצות למטבעה כשם שהן דרושות לכל בית-מלאכה למתכות טובות, כלומר כדי לשקול את האסימונים הבודדים או המטבעות הנגמרות או מטילי-המתכת השלמים. לשרידי מאזנים אולי אפשר לחשוב: רצועת ברזל שטוחה בצורת פס צר, ארכה 30 ס"מ, רחבה 17 מ"מ, עביה 3 מ"מ, שבאמצעיתה נמצא שיקוע מוארך וכפתור ברזל מסומר, שקטרו 15 מ"מ. ייתכן שזה היה הקנה (= scale-beam). המאזניים היו תלויות לרוב בו שנתקע בקיר או בעמוד-מאזנים או בו שבתקרת החדר. אנקוליים מספר (ווי ברזל שראשיהם כפופים), שדוגמתם יש לראות בהרבה תיאורי מאזניים עתיקות, ותלו בהם את הסחורות או את המשקלות. טבעת, שקטרה 4 ס"מ, שבה אולי תלו את המאזניים²⁷.

Real-Enzyklopaedie der klassischen Altertumswissenschaft B. XXXI (1933), S. 462, s. v. *Muenzwesen*.; Ch. Seltmann, *Greek Coins*, London, 1933. p. 20 מלאכת המתכת אצל היהודים ר'. Sam. Krauss, *Talmudische Archaeologie* II, S. 299 ff. וקצת על הטכניקה של טביעת המטבעות: שם, ע' 409, עם מראי-מקומות בתלמוד.

(23) כמובן, שבמטבעה כזאת היה צריך להיות גם מפוח, אלא שזה לא היה ניתן להשתמר, מפני שהיה עשוי עור על מסגרת עץ. — נוסף על כך נצרכה מטבעה לכור של מפחה וגם למעשה ועוד טיגנים (מחבות) עשויים חרס, העומד בפני האש, או צפחה.

(24) ר' ברכ' ס"ג, ע"א; קיד' פ"ב, ע"ב, וכן ר'. L. Loew, *Graphische Requisiten u.* *Erzeugnisse bei den Juden*, 1870, S. 64.

(25) ר' בכור' ג', ע"א.

(26) ר' נרקיס, שם, ע' 44.

(27) בדבר מאזניים מימי קדם בכלל השווה: Daremberg et Saglio, III/2, p. 1222 & fig. 5109 (*s. v. libra*) ושם גם ביבליוגרפיה ורמזים על בחי-הנכות (וגם הערות על המאזניים כסמל); H. Soekeland, *On ancient Desemers or Steelyards (Annual Report of the Smithsonian Institution, Washington, 1901)*, p. 551; A. Neuburger, *Technik des Altertums*, S. 209; Th. Ibel, *Die Wage im Altertum*, 1908; S. Krauss, *Talmud. Arch.* II, 1911, S. 398 — 402; British Museum, *A Guide to the Exhibition illustrating Greek and Roman Life*, 1929³, pp. 149 foll. (Weights and Scales).